

2 juli 2023. VDPGH-T. Keti Koti, 160 jaar na de afschaffing van de slavernij. Lezing uit de Brief aan Filémon. Ds. Pieter Post.

Kort briefje

Dit korte briefje van Paulus aan de Romeinse heer en Jezusvolgeling Filemon wekt de indruk dat het toevallig ergens tussen allerlei paperassen heeft gelegen, vanwege het persoonlijke karakter. We kennen dat wel. Je ruikt de boel op en ineens kom je iets tegen wat je nog eens een keer leest. En je denkt dat moet ik toch maar bewaren voor het nageslacht. Kennelijk kwam het in handen van iemand die de teneur van het briefje van zo'n groot belang achtte dat het een plaats verdiende in de bijbel. Omdat hij er een algemeen belang in zag voor alle generaties waar dan ook ter wereld, met een duidelijke boodschap.

In deze brief wordt een tipje van de sluier opgelicht over hoe Paulus opkomt voor een slaaf met de naam Onésimus. Die naam betekent 'nuttig'. Opmerkelijk voor een slaaf die meestal laag ingeschat wordt. Een naam geeft aan iemand betekenis en eigenwaarde, en het lijkt erop dat de menswaardigheid van deze slaaf, daarmee erkend wordt. Hij is niet niemand.

Slaven in bijbel en door VOC en WIC

Er zijn commentaren die erop wijzen dat er een onderscheid gemaakt moet worden tussen slaven in de bijbel en de slaven van de VOC en WIC die uit Afrikaanse en Aziatische landen geroofd werden om in de koloniale gebieden dwangarbeid te verrichten op de plantages die door rijke witte mensen gerund werden, maar die mensonterend tekeer konden gaan tegen in hun ogen nietswaardige zwarte medemensen. Om die monsterachtige geschiedenis draait het in ons land in dit weekeinde van herdenken. Niet alleen in de maatschappelijke zin, maar ook in de morele, bijbelse zin. Sommige rechtlijnige predikanten beweerden 150 jaar geleden nog dat de slavernij niet afgeschaft mocht worden. Want in de brief aan Filémon stuurt Paulus de slaaf weer naar zijn meester terug. Het waren doorgaans witte predikanten die dit verkondigden natuurlijk, en wit was per definitie superieur. Zou men die brief door de tot slaafgemaakten zelf hebben laten lezen, dan was er met grote zekerheid een ander verhaal uit naar voren gekomen: Want hoe pastoraal ook bedoeld, Onésimus zelf wordt niets gevraagd of hij ook echt weer terug wilde naar zijn meester. Hoe vrij hij in wezen was, is dus maar de vraag. Verderop kom ik daarop terug.

Slavernij: normaal verschijnsel

Slavernij was in de gehele oud-oosterse wereld en daarmee ook in bijbelse tijden een normaal verschijnsel, hoe vreemd dat ook in onze oren mag klinken. Maatschappijen, economieën en culturen draaiden op een heel systeem van heren en slaven. In de tijd dat Paulus zijn brief aan Filémon schrijft leeft hij in het Romeinse Imperium waarvan de helft van de bevolking uit mannen en vrouwen bestond die van een heer afhankelijk waren. Slaven en slavinnen waren het bezit van iemand anders, je was handelswaar. Op de slavenmarkten beoordeelden de meesters hun geschiktheid, bij opbod werden ze verkocht als ze er goed genoeg uitzagen. En er waren ondernemers die er een broodwinning in zagen om oudere slaven zodanig op te maken, dat ze er jonger uit zagen voor een betere prijs. Ingaan tegen de bevelen van je meester was een grens te ver, je moest doen wat je werd opgedragen. Toch bekleedden slaven tegelijk respectabele functies als onderwijzer, of als vertegenwoordiger van je meester in de handel. Het beeld dat we hierdoor krijgen is wat genuanceerder dan we altijd denken, maar dat doet niets af aan het feit dat een slaaf een lijfeigene was. Hij en zij waren geen vrije mensen zoals een witte heer en dame dat waren.

Doorwerking in onze tijd

Die verhouding van ondergeschikte en bovengeschikte heeft tot in onze eigen generatie lang doorgewerkt. In het Hebreeuws komt het woord knecht veel in het Oude Testament voor. Daar wordt ook wel ondergeschikte, bediende en vertrouweling voor ingevuld. Boeren en fabrieken hadden knechten, en op kantoor waren er jongste bedienden. Tegenwoordig spreken we liever van medewerkers waarmee we de gevoeligheid van onderdanigheid onderscheppen en het met elkaar samenwerken willen onderstrepen. Maar volkeren die onderdrukt worden, worden nog steeds geknecht, heet het, en kunnen we aan muziek, sporten en allerlei handelingen en middelen verslaafd raken. Ons hele bestaan is nog steeds doordrenkt met termen die het gevoel van onderwerping oproepen. Het hele maatschappelijke bedrijf is gestoeld op rangen en standen, waar vrouwen het nog steeds moeten afleggen tegen mannen, getuige grensoverschrijdend gedrag in de sportwereld en elders. Maar de meerdere kan ook niet zonder de mindere om qua aanzien te kunnen overleven. Een mooi voorbeeld vind ik terug in de Britse serie *Downton Abbey*, waar de elite de bedienden niet alleen nodig heeft vanwege hun aanzien, maar de butler en de kamermeisjes tegelijk nodig heeft als vertrouwelingen. Wanneer we dat vergelijken met de miniserie van deze week over 'Hoe duur was de suiker' (2013) over de slavernij in de achttiende-eeuwse Surinaamse suikerplantages, zien we eenzelfde patroon. In die serie zien we dat dominantie en goedheid elkaar afwisselen. En dat roept verwarring op: wat maakt dat je dan weer goed voor de slaven bent en dan weer tegen hen uitvalt? De slaaf of slavin zijn daarin vaak afhankelijk van de stemming van de witte heerschappij. Maar wat ik opmerkelijk vond, was een fragment waarin een Joodse plantagehouder fel tekeerging tegen zijn eigen witte mensen. Die hadden een zwarte man bevolen om een oude rechtschapen slavin te mishandelen met zweepslagen waaraan zij uiteindelijk bezweek. Ik heb me hier afgevraagd waarop de woede van deze joodse heer op terug ging. Was dat op de Thora die hem had geleerd om menswaardig met slaven om te gaan? Slaven konden rekenen op eten en onderdak, en

vanuit de Thora hadden ze recht op de rustdag. ‘Dan kunnen uw slaaf en uw slavin uitrusten, evenals uzelf’ vermeldt Deuteronomium (5:14). Bovendien vraagt elk kind op de seideravond waarom deze avond anders is dan alle andere avonden, en dan als antwoord krijgt: ‘Omdat wij slaven waren in Egypte en vrije mensen werden’. De woede van deze joodse heer richtte zich naar mijn idee op een bijbelse sociale wetgeving die fel gekant is tegen elke uitbuiting en in plaats daarvan het leven van elk mens respecteert. Hij was in staat om zich in te leven in de positie van zijn zwarte medemensen, omdat zijn eigen geschiedenis daarover vertelt. Superioriteit kan ook inhouden menswaardig met elkaar omgaan.

De gemeente als een tegenbeweging van de bestaande orde

Dat ademt ook de sfeer van de brief aan Filemon. Het is de tijd van het Romeinse Rijk met een eigen wetgeving die zich met de nieuwe inzichten van de Jezusbeweging niet vereenzelvigd. Paulus voert een pleidooi voor de terugkeer van Onésimus naar zijn meester Filémon, die zelf van Romeinse afkomst was, zich had bekeerd tot Jezus en leider van een van de eerste gemeenten was geworden. Er blijft veel onduidelijk waarom Onésimus was gevlucht en bij Paulus in zijn gevangenschap beland was. Misschien om raad te vragen over een ongemakkelijke situatie, misschien had hij met Filémon ruzie gekregen over iets waardoor hij de benen nam. Geen idee. Over deze Onésimus wordt verteld dat hij via Paulus tot geloof gekomen is. Onésimus zal hem hebben gevraagd waarom hij gevangen zat. Paulus zal dan zonder twijfel hebben verteld over het evangelie, waar hij wegens de verspreiding daarvan voor de zoveelste keer om gearresteerd was. Op de spreiding van het goede nieuws stond naar Romeins gezag geseling en gevangenisstraf. Want dat ging in tegen het heersende Romeins maatschappelijke systeem. Het evangelie werd gezien als een staatsgevaarlijke aangelegenheid. Het bracht en brengt een heel nieuwe relatie tot stand, het vereffent de kloof die er is tussen mensen, ook van slaven en hun meesters. En als daar verandering in komt, dan ontwricht dat de bestaande instituties en maatschappijen. Het geloof betekent dat je samen een eenheid vormt in de geest van Jezus, die tegen de algemeen heersende mores ingaat. De van oorsprong Romeinse Filémon had die stap aangedurfd. Hij was leider van een gemeente geworden, met wier broeders en zusters hij getrouw en in liefde omging. Maar nu wordt de kat op het spek gebonden. Onésimus wordt ook een Jezusvolgeling. De slaaf wordt een geloofsbroeder, wat in principe inhoudt dat er een gelijkwaardige relatie met Filemon is ontstaan. Filémon moet hem dan ook niet langer zien ‘als een slaaf, maar als veel meer dan dat, als een geliefde broeder’. ‘Voor mij is hij dat al’, schrijft Paulus aan hem, ‘hoeveel te meer moet hij het dus voor u zijn, zowel in het dagelijks leven als in het geloof in de Heer’. En dan vervolgt Paulus, mocht Onésimus je iets verschuldigd zijn, laat me dat dan weten, want dan spring ik voor hem in de bres, ‘is hij je iets verschuldigd, dan zal ik dat betalen’.

Het probleem van volledig vrij zijn: de bescherming

Waarschijnlijk had Paulus hem om veel meer kunnen vragen, dan hem alleen in liefde terug te nemen. Bijvoorbeeld om Onésimus volledig vrij te laten. Maar dat is een punt wat in deze brief niet aan de orde is. Paulus laat het alleen bij ‘wees als een broeder voor hem en toon hem de trouw en de liefde die je ook aan de anderen toekent’. Maar hij vraagt hem niet: laat hem vrij. Het probleem is dat wanneer Onésimus helemaal vrij was geweest, hij van niemand meer bescherming kreeg. De Romeinse maatschappij hield de slavernij in stand. Onésimus was dan veiliger als hij bij Filémon terug was. En Paulus beroept zich alleen op de liefde om hem weer op te nemen. Want daardoor voelden velen zich gesterkt, en waarom dan ook Onésimus niet? Aan de Galaten schrijft Paulus: Wie in Christus is gedoopt (en dat zijn wij), weet dat in hem noch Jood, noch Griek, noch mannelijk noch vrouwelijk, noch besnedene noch onbesnedene, noch heer noch slaaf is. Christus vormt een nieuwe eenheid van mensen waar herkomst, geslacht, godsdienst en posities niet langer leidend zijn voor een wereld in vrede en gerechtigheid. Voor het Romeinse gezag was dan revolutionair, want dat ging in tegen het bestaande systeem.

Vrijheid blijven bevechten ondanks de gebroken ketens

Iemand schrijft dat ‘wij blij kunnen zijn met de afschaffing van de slavernij, met Ketikoti, de verbreking van de ketenen, zodat de liefde en de broederschap uit de brief aan Filémon méér gestalte kan krijgen dan in Paulus’ tijd mogelijk was. Wat Paulus in zijn cultuur niet kon bevelen, kunnen wij wel: de gelijkheid in het leven van de gunst van Christus metterdaad gestalte geven en drempels slechten die dat voor het gevoel van velen nog steeds in de weg staat’. Ja, voor Ketikoti mogen we God dankbaar zijn, maar ook onze maatschappij kent zijn halsstarrigheid waar het gaat om de toeslagenaffaire die gebaseerd is op niet Westerse achternamen. Jonge mensen met een migratieachtergrond of met een andere godsdienst die worden achtergesteld bij sollicitaties, ook waar studenten een stageplek zoeken, of kinderen lager worden geschat dan ze in werkelijkheid zijn.

Betekenis van de gemeente: bevechten van de vrijheid

Wat me gister trof bij de herdenking bij het slavernijmonument was de opmerking van een zwarte vrouw die blij was met de excuses van de koning, maar ‘morgen gaat alles weer gewoon door’. En ik denk dat zij daarin gelijk heeft. De ketenen mogen dan gebroken zijn, maar vrijheid moet telkens opnieuw worden bevochten. Het is onze menselijke opdracht daar met elkaar voor in te staan. Daar krijgt de gemeente van Jezus haar betekenis, en dus ook onze gemeente. Laten we afsluiten met een liedtekst van Oosterhuis die dit alles samenvat: ‘Als vrijheid was wat vrijheid lijkt, wij waren de mensen niet die wij nu angstig zijn – wij zouden niet meer vluchten voor de pijn en voor de grootste liefde niet vervaren’. (lied 946, 2013)